

ANTROPOCENTRISTIKALIQ PARADIGMANIŃ TILLIK IZERTLEWLERDEGI KÓRINISI

Umida Muratbaeva

«10.00.06- Salıstırmalı til bilimi, salıstırmalı ádebiyatanıw ham awdarma teoriyası» qanigeligi kafedrası, tayanısh doktoranı.

Resume: The thesis provides information about the anthropocentric paradigm, which is used in studying languages. In recent years, there has been increasing interest in exploring communication systems in non-human animals and artificial intelligence, which challenges the strict anthropocentric perspective in linguistics, therefore it is crucial to be aware of that paradigm. As well as, the written work tries to give the background data, its role in linguistics. В тезисе представлены сведения об антропоцентрической парадигме, которая используется при изучении языков. В последние годы растет интерес к изучению систем коммуникации у животных, кроме человека, и искусственного интеллекта, что бросает вызов строгой антропоцентрической перспективе в лингвистике, поэтому крайне важно знать об этой парадигме. А также, в тезисе представлены сведения о исходные данные антропоцентрического парадигмы, ее роль в языкознании. Bu tezisdá tillarnı o'rganishda qo'llaniladigan antropotsentrik paradigma haqida ma'lumot beradi. So'nggi yillarda tilshunoslikdagi antropotsentrik nuqtai nazarga qarshi turadigan, inson bo'lmagan hayvonlardagi aloqa tizimlari va sun'iy intellektnı o'rganishga qiziqish ortib bormoqda, shuning uchun bu paradigmadan xabardor bo'lish juda muhimdir.. Shuningdek, yozma ishda asosiy ma'lumotlar, uning tilshunoslikdagi o'rni haqida ma'lumot berishga harakat qilinadi.

Gilt sózler: ekocentrizm, biocentrism, lingvistika, lingvokulturologiya, metafora, filosofiya, koncepciya.

Til hám mádeniyat bir-biri menen tıgız baylanıslı. Milliy mádeniyattı ana tilisiz kóz aldımızga keltiriwdiń hesh ilajı joq. Til milliy mádeniyat tiykarı hám eń zárúrli elementi bolıp esaplanadı. Xalıqtıń ruwxıy hám materiallıq mádeniyatın ańlaw, oǵan sińip ketiw ushın onıń tilin jaqsı biliw zárúr. K. D. Ushinskiy bılay degen edi: “Xalıq tili xalıqtıń ruwxıy ómiriniń ayrıqsha, báháma gúllep-jasnap atırǵan gúli bolıp tabıladı. Xalıq milliy mádeniyatın ańlaw hám seziwdiń eń nátiyjeli quralı onıń tilin puqta iyelew bolıp tabıladı” [5; 24].

Til tek ғана átiraptaғы haqıyqatlıqtı, insannıń turmıs dárejesin, bálkim mentalitetin, milliy xarakterin, psixologiyasın, úrp-ádet hám dástúrlerin ápiwayı adamlar tárepinen haqıyqatlıqtı ańlawın da sáwlelendiredi. Tildiń mádeniy baylıǵı sózliklerde, grammatika, xalıq awızeki dóretiwshiligi, kórkem hám ilimiy ádebiyatlarda awızsha hám jazba formalarda saqlanadı.

Hárbir til belgili bir etnostıń aynası bolıp, ol jámiyettiń sociallıq kulturasını kórsetedi. Ana tiliniń xalıq milliy mádeniyatı hám tariyxı menen baylanısı máselelerin úyreniw til biliminde lingvokulturologiyanıń jańa tarmaǵınıń payda bolıwınıń tiykarǵı sebeplerinen birine aylandı.

Tildi úyreniwde "antropocentrikalıq paradigma" termini tildi analizlew hám túsiniwde insan tájiriybesi, ańlaw hám oylawın tiykarǵı elementler retinde kórip shıǵıw hám xarakteristikalaw ushın qollanıladı. Sol kózqarastan, antropocentrikalıq paradigma birneshe baǵdarda sáwlelenedi [4; 172]:

1. Kognitivlik lingvistika: Bul jantasıw tildi insan oylawı hám aqlı obyektivi arqalı tekseredi. Mısalı ushın, Jorj Lakoff hám Mark Jonsonnıń metafora hám konceptual sxema boyınsha izertlewleri biziń fizikalıq hám emocionallıq tájiriybelerimiz lingvistikalıq strukturalardı qalay qalıplestiriwin kórsetedi.

2. Antropocentrikalıq metaforalar: Tilde metaforalar túrli formalarda qollanıladı. Mısalı, "mashqalanıń júregi" yamasa "aqsha qoldıń kiri" sıyaqlı sóz dizbeklerinde tilde metaforanıń áhmiyeti qanshelli joqarı ekenligin ańlatıp tur.

3. Pragmatika hám sociolingvistika: Til biliminiń bul tarawları sociallıq kontekst hám adamlardıń óz ara tásiiri tilden paydalanıwǵa qalay tásir etiwini úyrenedi. Pragmatika adamlar sóz dizbeklerin kontekstte qalay túsiniwin hám ańlawın úyrenedi, sociolingvistika bolsa jınıs, jas hám sociallıq mártebe sıyaqlı sociallıq faktorlardıń tilge qanday tásir etiwini anıqlaydı.

4. Antropocentrikalıq semantika: Bul sóz hám sóz dizbeklerdiń mánileri insan kontekstinde qalay qalıplesip atırǵanı hám aytıluwın úyrenedi. Mısalı, kóp sózlerdiń mánileri insan tájiriybesi hám mádeniyatı menen baylanıslı bolıp, olardıń mazmunı tiykarınan, insannıń biliw processlerine baylanıslı.

5. Tilge adamgershilik qatnas: Bul jerde til adamlar tárepinen ushırasıw, dóretiwshilik hám ańlatıw ushın jaratılǵan hám paydalanılatuǵın qural retinde qaraladı. Bunda haywanat dúnyasındaǵı basqa baylanıs formalarına salıstırǵanda insan tiliniń ózgesheligin aytıp ótedi [1, 317].

Tildi úyreniwde "antropocentrikalıq paradigma" termininiń qollanıluwı tildi túsiniw hám qollanıwda insannıń zárúrligin názerde tutıp, insan tájiriybesi hám kognitiv processlerdi til dúzilisi hám funkciyasınıń tiykarǵı elementleri retinde aytıp ótedi.

Sonday-aq, antropocentristikalıq paradigma - bul filosofiya ilimindegi koncepciya bolıp, yaǵnıy adamdı bolmıs orayına qoyatuǵın ham onı hámme nárseniń tiykarshısı dep esaplaytuǵın koncepciya. Bul paradigmada insandı barlıq tiri janatlarınan ajratıp turıp, onı evolyuciyalıq ierarxiyanıń en joqarǵı noqatına qoyıp, ózine tán pázıyletke iye bolǵan joqarı tiri jaratılıs sıpatında kóriledi.

Antropocentristikalıq paradigma tómendegi ózgesheliklerden ibarat:

1. Shaxsga qaratılǵanlıǵı: shaxstı izertlew orayındaǵı obyekt sıpatında kórip shıǵıw;
2. Insannıń ózine tánligi: Shaxstıń qábileti, aqlı hám doretiwshiligi jalǵız dep tán alıw.
3. Tábiyat ústinen kúshke iye bolıw : Insan tabiyattı basqarıw hám óz mápi ushın ózgeriw huquqına iye degen ideya.
4. Ádep-ikramlıq ústinligi: ádep-ikramlılıq máselelerin shaxsqa paydalı yáki zıyanlı kozqarasların bahalaw.

Al, "*Antropocentrikalıq paradigma*" termini birinshi ret qollanılǵan waqtın anıqlaw qıyın, sebebi ol qandayda bir anıq waqıya yamasa baspa menen baylanıslı emes, bálkim filosofiyalıq hám ilimiy tartıslardıń rawajlanıwınan kelip shıqqan. Biraq, bul terminniń qalıplesiwi hám tarqalıwına úles qosqan birneshe basqıshlar hám avtorlardı atap ótiw múmkin:

1. XX ásir: Antropocentrizm ideyası uzaq tariyxqa iye bolsa da, "antropocentrikalıq paradigma" termini XX asirde ilimiy hám filosofiyalıq sheńberlerde aktiv qollanıla baslandı. Bul ásirese, insan hám tábiyat arasındǵı qatnaslardı úyreniwshi ekologiyalıq hám filosofiyalıq dóretpeler ushın tuwrı keledi.

2. Ekologiyalıq háreketler hám ádebiyat: 1960 -1970-jıllarda ekologiyalıq sananıń rawajlanıwı hám ekologiyalıq hárekettiń rawajlanıwı menen tábiyatqa dominant jantasıwǵa sın pikir bildiriw ushın "antropocentrikalıq paradigma" termini qollanıla baslandı, adamlar ekotizim máplerinen ústin bolıp tabıladı.

3. Filosofiyalıq dóretpeler: XX ásir filosofiyalıq dóretpelerde atap aytqanda, Tomas Berri, Oldo Leopold hám Arne Naess dóretpelerinde "antropocentristikalıq paradigma" termini ekocentrizm hám biocentrizmge qarsı jantasıwǵa belgi beriw ushın qollanılǵan [2; 560].

Solay etip, terminniń anıq birinshi qollanıwın baqlaw qıyın bolıwı múmkin, biraq onıń keń tarqalıp barıwı hám aktiv qollanıwı XX ásirdeń ekinshi yarımındaǵı filosofiyalıq hám ekologiyalıq tartıslar menen baylanıslı. Qısqa qılıp aytqanda, tildi úyreniwdegi antropocentrikalıq paradigma insan tilinen paydalanıw hám túsiniwdiń kognitiv, social, mádeniy hám etikalıq ólshewlerin birlestiretuǵın pútin tıykardı támiyinleydi [3; 205] . Ol tildiń jaratıwshısı hám awdarmashı retinde adamlardıń

áhmiyetin aytıp, tildi ayriqsha insaniy ózgeshelikke aylandırıwı hám turmısımızdıń barlıq iskerlik tarawlarına qanday tásir etiwın túsiniw imkanıyatın beredi.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Гуревич П.С. Философия культуры. – М.:АО «Аспект Пресс», 1994. -317 с.
2. Лукин В.А. Художественный текст: Основы лингвистической теории. Аналитический минимум. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Ось – 89», 2011. – 560 с.
3. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997.– 205 с.
4. Радбиль Т.Б. Основы изучения языкового менталитета: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2010. – С. 172, 174.
5. Самситова Л.Х. Лингвокультурологическая концепция обучения башкирскому и родным языкам в образовательных учреждениях Республики Башкортостан. – Уфа: Китап, 2010. – 24 с.